

IDENTITAT I VOCABULARI: NACIÓ, TERRA I PÀTRIA A LA CATALUNYA DELS ÀUSTRIA

Xavier Torres i Sans

*Pàtria, estat, nació, són termes el contingut
i les relacions recíproques dels quals han
d'intrigar contínuament l'historiador,
a cada moment de la història. Els tracta
massa sovint com a evidències conegudes.*

Pierre Vilar

El concepte d'“identitat col·lectiva”, i el seu ús analític, pot ser, ben mirat, tan pertinent com relliscós, sobretot si es vol aplicar retrospectivament a les societats de l'anomenat Antic Règim europeu¹. De fet, a la Catalunya dels Àustria –aleshores igual que avui– hi havia diferents, si no concèntriques o fins i tot encreuades, “identitats col·lectives”: des de la parròquia o la localitat natal fins al gremi o l'estament corporatiu corres-

1. Aquesta comunicació forma part d'un projecte de recerca més ampli, en fase d'acabament, i intituat (provisionalment) *Patriotismo y dinasticismo: Cataluña en la Monarquía Hispánica de la Casa de Austria* (en preparació), una part del qual s'ha beneficiat de l'ajut del MCYT, projecte BHA 2002-03437. El text que ara es presenta és una versió resumida, i en català, d'una de les seccions d'aquesta obra en curs.

ponent². Tanmateix, l'objecte d'aquesta comunicació és més aviat l'estudi d'aquelles identitats de grup, de natura o d'abast polític-territorial, que podem qualificar –ni que sigui provisionalment o per falta d'una millor definició– com a protonacionals³. Es tracta de saber, en suma, si hi havia, a la Catalunya dels Àustria, una identitat catalana més enllà –és clar– de la mera tautologia o accepció gentilícia del mot (com ara quan es parla de “catalans” o de Catalunya com la terra o la pàtria “dels catalans”); i en aquest cas, quins eren o podien ser els seus trets definidors o més genuïns⁴.

A diferència d'altres temptatives recents o semblants⁵, aquesta recerca s'inspira o es basa, documentalment i metodològica, en l'anàlisi del lèxic o vocabulari –i eventualment, del discurs o del llenguatge– d'un seguit de fonts coetànies de natura prou diversa –i tant de caràcter institucional o propagandístic, com domèstic o privat. Es tracta, doncs, de “pensar històricament”, per dir-ho segons la coneguda fórmula del recentment traspasat historiador Pierre Vilar, la significació de certs mots clau; és a dir, de saber o precisar què volen dir, i en cada cas, a cada lloc, algunes paraules particularment carregades de significació; o, si més no, per tornar a citar

2. Vegeu, entre d'altres, B. B. DIEFENDORF i C. HESSE (eds.), *Culture and Identity in Early Modern Europe (1500-1800)*, Ann Arbor, 1993; M. WOLFE (ed.), *Changing Identities in Early Modern France*, Durham - Londres, 1997; i P. PRODI i V. MARCHETTI (eds.), “Problemi di identità tra Medioevo ed Età moderna”, *Quaderni di Discipline Storiche*, núm. 16 (Bolonya, 2001), on es defineix la “identitat col·lectiva” com “*il vincolo di appartenenza, dinamico ma dotato di una sua stabilità, che si trasmette da una generazione all'altra, di un individuo ad un determinato gruppo sociale, con la condivisione di valori, norme e rappresentazioni e quindi di ideologie e di simboli*” (p. 11); i on es formalitzen o tipifiquen fins a no pas menys d'una dotzena d'“identitats col·lectives” de diversa natura (p. 182). Sobre la “identitat nacional” i la seva especificitat, Anthony D. SMITH, *National Identity*, Harmondsworth, 1991.
3. Així les anomena, per exemple, E. J. HOBBSBAWM, *Naciones y nacionalismo desde 1780*, Barcelona, 1991, p. 55. Per la meva banda, n'he dit, de vegades, i sense aconseguir una més gran precisió, “nacions sense nacionalisme”: Xavier TORRES SANS, “Nacions sense nacionalisme: pàtria i patriotisme a l'Europa de l'Antic Règim”, *Recerques*, núm. 28 (1994), pp. 83-89; ID., “La historiografia de les nacions abans del nacionalisme (i després de Gellner i Hobsbawm)”, *Manuscrits*, núm. 19 (2001), pp. 21-42.
4. Deixarem de banda, doncs, allò que es pot considerar, tal vegada, la qüestió més suggestiva o controvertida, a saber: quan, com, i per què aquesta identitat catalana es podia convertir en la component central o més visible –i fins i tot retòricament emfasitzada– del debat o conflicte polític.
5. Per exemple, Antoni SIMON, *Els orígens ideològics de la revolució catalana de 1640*, Barcelona, 1999; Peter SAHLINS, *Fronteres i identitats: la formació d'Espanya i França a la Cerdanya, s. XVII-XIX*, Vic, 1993; i el dossier “La creació d'identitats a l'Edat Moderna”, *Pedralbes*, núm. 20 (2000), pp. 9-79.

Vilar, de “*no utilitzar segons quin mot en segons quin sentir*”⁶. Ben lluny, per tant, de la perspectiva de certs autors o historiadors per a qui les paraules o els conceptes –a més de no tenir història– no ofereixen pas cap mena de problema hermenèutic o interpretatiu⁷.

Òbviament, aquest treball s’inspira en un altre de molt conegut de Pierre Vilar: em refereixo, és clar, a aquell intítulat “Pàtria i nació en el vocabulari de la Guerra contra Napoleó”, on es preconitza, més enllà de la seva anècdota o cronologia particular, “*l’ús dels mètodes moderns de l’anàlisi semàntica i estructural*”, i la quantificació o estadística lexicogràfica subsequents, per tal d’esbrinar l’origen, la distribució, i fins i tot la polivalència dels –en aquest cas– “*conceptes fonamentals que dominen el pensament polític del segle XIX*”⁸. Per què no fer el mateix, doncs, per a dos-cents o tres-cents anys abans? Per què no mirar de trobar a través de l’anàlisi lexicogràfica el vocabulari polític –els “conceptes fonamentals”, si es vol– de l’Europa –i, per tant, també de la Catalunya– de l’anomenat Antic Règim? Sobretot, si es té en compte que, tal com no s’estan de remarcar els estudiosos recents de les doctrines o teories polítiques, “*politics is a linguistically constituted activity*”⁹.

6. Pierre VILAR, *Pensar històricament*, ed. de R. Congost, València, 1995, p. 7. L’epígraf inicial ha estat extret de Pierre VILAR, “Pensar històricament”, dins ID., *Reflexions d’un historiador*, València, 1992, pp. 121-145 (citació, p. 127).

7. Un exemple entre d’altres, i sobre la qüestió particular que ens ocupa, Fèlix CUCURULL, *Panoràmica del nacionalisme català: Dels orígens al 1813*, París, 1975 (6 vols.), que escriu: “*quan els catalans del segle XVII, i dels segles anteriors, alternaven els mots terra, pàtria, província, regió i nació per referir-se a Catalunya, volien dir sempre la mateixa cosa... [els empraven] com a sinònims*” (vol. I, p. 158). Tot i ser més explícit que ningú, Cucurull no és pas, ben entès, l’únic en suposar-ho.

8. Es tracta d’una contribució de l’any 1971 als *Annales Historiques de la Révolution Française*, la versió catalana de la qual es pot trobar en la compilació de Pierre VILAR, *Assaig sobre la Catalunya del segle XVIII*, Barcelona, 1973, pp. 133-171. Vegeu, a més, la seva prolongació, obra d’Antoni MOLINER, *La Catalunya resistent a la dominació francesa (1808-1812)*, Barcelona, 1989, pp. 229-258. Però també el darrer treball de Vilar, inacabat, que havia de dur per títol *País, poble, pàtria, nació, estat, imperi, potència... quin vocabulari per a una Europa?*, i que fa palès la constant preocupació metodològica de l’autor per les qüestions -no gens inofensives- de lèxic o vocabulari, cf. VILAR, *Pensar històricament*, pp. 13-14. Pel que fa a la lexicologia històrica, S. RÉMI-GIRAUD i P. RÉTAT (eds.), *Les mots de la Nation*, Lió, 1996.

9. T. BALL *et al.* (eds.), *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge, 1989, p. IX. Per raons d’espai, però, tampoc no podem ocupar-nos, ara, de totes i cadascuna de les variables o variacions del vocabulari polític de la Catalunya dels Àustria (com ara el significat del mot “província” o les concomitàncies entre “rei” i “pàtria”).

NACIÓ *VERSUS* TERRA

A la Catalunya dels Àustria, igual que a l'Europa de l'Antic Règim en general, el terme de *nació* no volia dir gran cosa. Sobretot, no significava pas allò que pot semblar prou evident a l'Europa o a la Catalunya contemporània. Abans de la irrupció del llenguatge i el vocabulari nacionalista dels nostres dies, *nació* designava en realitat poca cosa més que una certa procedència o filiació; i no pas, en qualsevol cas, cap pertinença o adscripció política o geopolítica, ni encara menys una identitat ètnica gaire precisa o taxativa¹⁰. El terme de *nació* es feia servir, bàsicament, per a designar un agregat de persones o gent d'una mateixa procedència, radicació o origen; una topografia o fins i tot una genealogia, doncs, abans que no pas cap identitat estrictament ètnica o política. Això significava, de vegades, però no pas sempre, l'aplicació d'un criteri lingüístic en la delimitació o definició del grup, però la correspondència –i no diguem ja l'equació– entre llengua i nació –tan característica de les nacions contemporànies– era ben lluny de ser absoluta –raó per la qual, hom pot dubtar certament que fos un criteri prevalent, al capdavall. Certament, a la Catalunya dels Àustria, igual que en altres latituds a la mateixa època, el mot era emprat en més d'un sentit, però allò que cal recalcar és que cap ni un no denotava, almenys inicialment o espontàniament, cap genuïna identitat nacional o protonacional; ni tampoc hi portava insensiblement o de manera inevitable. En realitat, podia ser tot el contrari: aquest *nacionisme*¹¹ no sols no era nacionalisme, sinó que n'és o en pot ser la seva antítesi precisament. Vegem-ne algunes il·lustracions.

Els estudiants de les universitats europees, arribats de llocs o indrets sovint força distants, es classificaven, com és sabut, segons *nacions* o

10. L'excepció, si de cas, poden ser aquella mena de *nacions* -diguem-ne "polítiques"- que es confonien, bàsicament, amb aquells estaments (generalment, la noblesa, l'Església, i altres grups privilegiats) que tenien conferida una o altra mena de representació política corporativa, vid. G. ZERNATTO, "Nation: the history of a word", *Review of Politics*, VI (1944), pp. 351-366; i J.-F. NOËL, "Le concept de nation allemande dans l'Empire au XVIIIe. siècle", dins VV. AA., *L'idée de nation*, París, 1969, pp. 325-344. Però tampoc aquest sentit era gaire freqüent a la Catalunya dels Àustria: les corts catalanes -tal com es veurà- són presentades com l'assemblea o representació de la *terra catalana*, i no d'una *nació catalana*.

11. Manllevo l'expressió (però no la tesi o interpretació) de Fèlix CUCURULL, "Del nacionisme al nacionalisme. La multiplicitat terminològica en la reivindicació del fet diferencial català abans de Prat de la Riba", *Revista de Catalunya*, núm. 8 (1987), pp. 62-74.

patrons essencialment lingüístics; d'acord, en suma, amb aquesta màxima tan antiga que equiparava tot sovint llengua i nació (*natio sive lingua*, tal com escrivia ja Sant Agustí). Tanmateix, aquests patrons idiomàtics eren força *sui generis* o prou flexibles a tot arreu. A la universitat de Bolonya de mitjan segle XIII hi havia ja les *nacions* dites francesa (en realitat, només París i Île de France), picarda, poitevina, normanda, gascona, provençal, catalana, borgonyona, espanyola, anglesa, germànica, polonesa, hongaresa, i encara alguna altra. A la de Montpeller, un segle després, hi havia una *nació* dita catalana, però que, en realitat, incloïa estudiants aragonesos, valencians i mallorquins (la qual cosa fa pensar que el criteri nacional o *nacionista* ha estat, en aquest cas, el dinàstic o polític: la procedència de la Corona d'Aragó). El mateix passava, però, a la universitat o Estudi General de Lleida a començaments del segle XVI, quan aplegava no pas menys de dotze *nacions*, les quals destriaven o discriminaven entre borgonyons, gascons, provençals, francesos de Narbona, i francesos a seques, però també entre “los catalans de la mar” (és a dir, illencs i del litoral, o de Barcelona, Tarragona i Mallorca) i “los catalans de la muntanya” (volien dir, estudiants de l'Alt Urgell, Vic o fins i tot Girona)¹². Una llengua, doncs, no sempre fa ben bé una nació.

Ara bé, qui diu estudiants, diu també mercaders o més exactament colònies mercantils, sovint conegudes com a *nacions*. Així, a la Catalunya del segle XVI es podia parlar (de fet, es continuava parlant, talment com a l'època medieval) de “las Naciones de Cathalunya, de València, de Mallorca y de Perpinyà *residents* [XTS] en Palerm”; volent dir, és clar, els consolsats o representants mercantils dels diferents regnes i fins i tot ciutats (perquè hi ha una barreja de totes dues coses en l'esmentada fórmula) radicats en una o altra ciutat mediterrània. Per la mateixa raó o accepció del mot no eren tampoc infreqüents els conflictes –ni que fossin de protocol– entre “las Naciones de Cathalunya, de Valencia, de Mallorca, y de Perpinyà...”¹³. És també per aquesta mateixa raó o accepció del terme que *nació* podia esdevenir sinònim de ciutat; o més exactament encara, els habitants d'una ciutat, tal com passa, per exemple, en la crònica o panegí-

12. P. KRIBE, *The Nations in Mediaeval Universities*, Cambridge (Mass.), 1948; J. LLADONOSA, *L'Estudi General de Lleida, del 1430 al 1524*, Barcelona, 1970.

13. E. G. BRUNIQUER, *Ceremonial dels Magnífichs Consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona*, Barcelona, 1916, vol. V, cap. XC.

ric d'un Dionís de Jorba, quan diu, dels barcelonins, que “*ninguna nació puede ser más alabada*”¹⁴. Un cop més, doncs, una llengua no fa una nació (o almenys, una *sola* nació).

La cosa –o l’accepció– tampoc no canvia gaire si –en lloc d’una lectura saltuària, i sobre uns documents o testimonis més o menys casuals– es fa una recerca sistemàtica en una altra mena de fonts, prou variades, i aparentment força més apropiades per a una anàlisi d’aquesta naturalesa, com ara: a) la documentació institucional i, en particular, els dietaris de la Diputació de Catalunya, b) les obres de caràcter erudit i, en especial, les cròniques o històries de Catalunya del període, i c) la memorialística privada o domèstica, i tant aquella generada pels estaments privilegiats –la *nació política*, en suma– com aquella, altra que pot ser qualificada –ni que sigui per comoditat– com a popular –i sortida de la ploma d’un o altre exponent o escriptor dels estaments intermedis¹⁵. Vet ací, doncs, els resultats.

Per començar, el terme mateix, *nació*, no és pas massa freqüent dins el nostre *corpus* documental; i això, no pas només entre els memorialistes que hem convingut en conceptuar de populars (tal com potser es podia presumir de bon començament): als escrits domèstics i memorialístics dels estaments privilegiats del Principat el mot és també prou rar o excepcional. És inèdit, per exemple, en les memòries del cavaller Perot de Vilanova (que abracen els anys 1551-1573); els escrits particulars del ciutadà honrat de Barcelona Jeroni Saconomina (1572-1602); i, per descomptat, en molts dels llibres de família (en la majoria, de fet) de la pagesia benestant de diverses èpoques i latituds, com ara els Puigcarbó (1598-1633) de Muntanyola (Osona), els Anglada (1612-1765) de Fonteta (La Bisbal d’Empordà), i els Gelat i els Bellsollell de la Marina de la Selva (que comprenen el període 1687-1722).

Altrament, no és només la freqüència o l’absència del mot. Un fet tant o més significatiu és que quan un memorialista o altre en fa servei, la seva accepció, per molt catalana o patriòtica que pugui semblar a primer cop

14. D. J. JORBA, *Descripción de las excellencias de la muy insigne ciudad de Barcelona*, Barcelona, 1589 (ed. facsímil, Barcelona, 1928, f. 6).

15. Sobre aquesta mena de precisions, Xavier TORRES, *Els llibres de família de pagès*, Girona, 2000. Naturalment, aquí només podem oferir una petita antologia d’aquesta mena de testimonis. Altrament, i per tal de no atapeïr el text de notes a peu de plana, hem optat per un sistema de citació abreujada dins del text principal, i la remissió subseqüent a l’apèndix final de “Fonts citades”.

d'ull, és sempre bàsicament *gentilícia*: sinònim, doncs, d'una certa mena –d'un cert llinatge– de gent, i prou. Quan el jurista barceloní Jeroni Pujades vol manifestar la seva indignació davant d'un cas, segons diu, “horrendo e infame” esdevingut a la ciutat, ho fa en aquests termes: “en aquest temps me pesa ser català per la infàmia que tres belitres han carregada a tota la nació” (*Puja*, II, 127). La reacció d'aquest dietarista es pot considerar, potser, com una genuïna manifestació de punt d'honor: l'acció d'uns pocs “belitres” ha atacat, i tacat, l'honorabilitat del grup sencer, talment com la barrabassada d'un fill massa díscol pot arribar a comprometre el bon nom de la família. Tanmateix, l'honor ferit no fa encara una nació. Passa una cosa semblant amb el notari de Perpinyà, Pere Pascual (el dietari del qual abraça els anys 1595-1644), quan ens descriu els soldats del marquès d'Espínola que bregaven contra els francesos per terres del Rosselló, l'any 1639, com “los excèrcits de totes generacions” –en lloc, significativament, de “nacions”– “ço és natió flamenca, milanesos, aragonesos, valentians, castellans, napulitans... y moltes altres generacions” –per “nacions”, un cop més (*Pasq*, 94).

No és pas un tret exclusiu de l'escriptura domèstica o familiar, però. Els textos de caràcter més formal i erudit segueixen la mateixa pauta, fins i tot quan el seu objecte o argument és Catalunya o la història de Catalunya. De fet, de Catalunya, rarament en diuen mai “nació”. Hi ha o pot haver-hi, és clar, al·lusions a la “nació catalana” (que no és exactament la Catalunya-nació, tal com després remarcarem). Però, de vegades, ni això. La raó, un cop més, és que la noció o concepció de nació que fan servir els erudits, i per descomptat, els cronistes de l'època era encara aquella tan clàssica o remota que assimilava la nació a un cert grup de gent –literalment, a una *gens*– que presentava, simplement, unes certes característiques comunes; fos l'origen o la provenença, fos una certa comunitat idiosincràtica, és a dir, una mateixa llengua, potser, però sobretot uns mateixos costums, un mateix “humor” o tarannà, i –més precisament, encara– una certa manera de ser –gent bel·licosa o no, venjativa o tot el contrari, etc.–, raó per la qual no goso dir-ne comunitat *ètnica* ni ben bé *cultural*, almenys en la moderna concepció dels mots.

És per aquesta raó, a més, que fins i tot quan hom canvia de registre, tal com fa Jeroni Pujades mateix, quan passa de l'escriptura privada o memorialística a l'elaboració d'una rigorosa i documentada (ni que sigui a la seva manera o a la manera dels temps) història de Catalunya, el sentit

del terme tampoc no canvia pas. El resultat, aleshores, és que a la crònica de Jeroni Pujades no hi ha, de fet (i tal com es podia esperar, potser) una sola nació, la catalana, sinó una colla: “las naciones més principals de las de Cathalunya, Rosselló y Cerdanya”, escriu l’autor en començar el llibre segon de l’obra, són les dels “ceretans, roussilions, indicets, betulons, lacetans, ausentans...”. I per si quedava algun dubte encara sobre el sentit del terme o la sinonímia entre gent i nació, Pujades afegeix: “és de advertir que en aquest temps y punt en què està lo fil de nostra Història, no estava encara dividida axí Cathalunya... Emperò... quant trobarem memòria de aquestes *gents, nacions o pobles* [XTS], no.ns (h)aurem de detenir en posar los tèrmens de ells...”¹⁶.

Ara bé, el test definitiu és segurament la total absència del terme en els dietaris de la Generalitat catalana del període 1539-1578. Òbviament, no és pas que no es parli, en aquests dietaris institucionals, de Catalunya, i fins i tot d’una certa idea, inequívocament política, de Catalunya; allò que passa és, simplement, que aquesta idea política de Catalunya no es pensa ni es diu o s’expressa en termes de *nació*. La llacuna, doncs, no és tal cosa; el vocabulari, el llenguatge dels dietaris del General és perfectament congruent amb el caràcter genuïnament polític de la institució: perquè *nació* no era pas –a la Catalunya, a l’Europa d’aleshores– una idea política. Sobretot, la *nació* d’aleshores no era pas una “comunitat imaginada”, per dir-ho a la manera de B. Anderson¹⁷; ni tampoc una idea moral o abstracta, sinònim de comunitat política, sinó, contràriament i solament, un conjunt més o menys gran, però molt precís, de *gent* o de persones de carn i ossos, les quals –cadascuna d’elles i totes plegades– podien tenir, arribat el cas, una comunitat o identitat de caràcter, i fins i tot la seva pròpia llengua o parla distintiva, però resulta que tot plegat no era suficient encara per a formar o esdevenir, almenys automàticament, una “comunitat imaginada” o simplement una veritable *res publica*. Efectivament, mancava encara aquella, altra mena de persona, *ficta, imaginada, composta* o *corporativa*, amb una personalitat independent dels seus membres o components individuals, i susceptible d’esdevenir, per tant, un subjecte de drets i deu-

16. Jeroni PUJADES, *Coronica Universal del Principat de Cathalunya*, primera part, Barcelona, 1609, lib. II, cap. I, f. 33-35.

17. Benedict ANDERSON, *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, Londres, 2a. ed., 1991.

res polítics: “Catalunya”, en una paraula, i no només “els catalans” o “la gent catalana”¹⁸.

Ben entès, aquesta *persona* existia a la Catalunya dels Àustria. Només que no se’n deia *nació*, sinó *terra* o *pàtria*, segons les circumstàncies. Així, als esmentats dietaris de la Diputació del període 1539-1578, que no coneixen –dèiem– el terme de *nació*, la paraula *terra* hi apareix prop d’un centenar de vegades; i les més, com a sinònim de Catalunya (i no pas o no sols de “catalans”). Passa una cosa semblant amb aquells memorialistes de la noblesa local, com ara Perot de Vilanova, que tampoc no feien servir el mot *nació*, però que, en canvi, poden arribar a emprar el de *terra* amb força regularitat (i fins una vintena de vegades, en aquest cas concret) i sovint (o les més) en aquest mateix sentit. Si parlem, però, d’aquells altres memorialistes que sí que el feien servir, el mot de *nació*, la proporció (o millor, desproporció) lexicogràfica és igualment prou eloqüent. El cavaller Frederic Despalau (les memòries del qual comprenen el període 1572-1600) escriu un parell de cops el mot de *nació*, però *terra*, no pas menys d’una quarantena. El dietari del jurista sis-centista Jeroni Pujades ofereix, al seu torn, un balanç estadístic semblant: unes deu mencions de *nació* contra una cinquantena de *terra*; la majoria, un cop més, com a sinònim de Catalunya. El contrast no és pas menys evident, però, en el cas d’un memorialista d’origen menestral, com ara Miquel Parets (1626-1660), que pot emprar la veu de *terra* no sols amb profusió (més de dues-centes mencions, per una trentena d’allusions a *nació*–, sinó també en aquest sentit –català, i no pas merament local o gentilici– una de cada dues vegades que ho fa, almenys).

La Catalunya dels Àustria, doncs, era una *terra*, i fins i tot –tal com veurem– una *pàtria*, però no pas una *nació*. La diferència, és clar, no és accessòria ni merament nominal. Perquè no és pas que la *mateixa cosa* tingués aleshores un altre *nom*. El llenguatge, els conceptes no són pas intercanviables. Allò que ens diu aquest canvi de vocabulari és, en realitat, que la *persona ficta* o la *comunitat imaginada* –Catalunya– és pensava i definia aleshores d’una manera prou distinta a la del nacionalisme contemporani. I que, en conseqüència, no som pas davant de la *mateixa cosa* o de la

18. Bartolomé CLAVERO, “Cataluña como persona, una prosopopeya jurídica”, dins VV. AA., *Centralismo y autonomismo en los siglos XVI-XVII. Homenaje al prof. J. Lalinde Abadía*, Barcelona, Universitat de Barcelona, 1989, pp. 101-120

mateixa mena d'identitat, encara que puguem o vulguem trobar-li un cert aire de família.

TERRA I NACIÓ

Per descomptat, *terra*, a la Catalunya dels Àustria podia tenir més d'una accepció. Molts memorialistes empraven aquesta veu en el seu sentit més localista o primigeni, i això tant si eren pagesos com menestrals, nobles o juristes. Així, quan un pagès de Muntanyola (Osona), com ara Bernat Puigcarbó, es fa el propòsit d'“escriure totes les coses que.s són sucseydes en aquesta terra... dignes de memòria”, allò que vol fer no és pas una crònica o història de Catalunya, sinó simplement una relació dels esdeveniments succeïts dins l'àmbit de la Plana de Vic a tot estirar; una cosa prou semblant, altrament, a la que fa o pensa el notari de Vic, Joan Baptista Sanz, o fins i tot el *cives* gironí, Jeroni de Real, que quan escriu *terra* imagina l'Empordà com a màxim.

Per a aquesta mena de memorialistes, sobretot si són de ciutat o de bon estament, la *terra* és, però, quelcom més que no pas un determinat espai físic; és més aviat un agregat humà. En d'altres mots, la *terra* vol dir, sobretot, la *gent* de la terra; i tot sovint la pagesia del lloc o els *paisans*, com també se'ls pot anomenar, de vegades (*Real*, II, 341). Alguns cops, a més, el terme pot ser sinònim fins i tot de pagesos revoltats o que han pres les armes; en general, contra els soldats d'un o altre exèrcit. Així, Jeroni de Real, el *cives* gironí, descriu els conflictes entre els pagesos de l'Empordà i els soldats dels *tercios* del rei com un enfrontament entre aquests i “la gent de la terra” (*Real*, II, 115, 176). Miquel Parets, el menestral de Barcelona, fa el mateix tot sovint: “la gent de la terra” o “los de la terra” tant aviat poden ser els habitants del raval, el poble menut del barri de la Ribera, quan s'avalota contra els soldats genovesos de les galeres del rei (*Pare*, I, 24v.), com els pagesos que es revolten contra els allotjaments: “sucseí lo axecar.se la terra quantra los soldats” (*Pare*, I, 83).

A l'origen d'aquesta accepció hi ha, sens dubte, la clàssica oposició camp-ciutat; la qual, a més, restava perfectament institucionalitzada en algunes latituds del Principat. El dietari de la vila o municipi de Puigcerdà (Cerdanya) distingeix escrupolosament tothora entre la vila i la *terra*: “La terra de Cerdanya, y vila de Puigcerdà són fundades en los monts Piri-

neus...”. I al llarg del dietari hi seran consignades “les coses que.s són seguides y se esdevindran... en la present vila y terra”; “les necessitats de la vila y terra”; i fins i tot un dilatat “plet de la vila contra la terra”¹⁹. Sigui com sigui, però, si *terra* és sinònim de gent, no som pas gens lluny, doncs, del sentit habitual –però “apolític”, neutre o inofensiu– de *nació*.

Altres cops, el context mateix –i no sols l’accepció– pot fer perfectament inofensiu l’ús del mot, tal com s’esdevé, per exemple, amb l’anècdota que Estefania de Requesens, dama d’origen català radicada a la cort, explica a la seva mare, la comtessa de Palamós, a propòsit de les facècies del seu nét Lluïset; el fill d’Estefania, i un futur governador de Milà i els Països Baixos, però aleshores un company de jocs del príncep Felip (l’ulterior Felip II): “Lluïset besa les mans de vostra senyoria –escriu Estefania– i diu que estudiarà molt, i així ho fa, i que no serà aveciat... i que vol ser català: que ja defensa la terra ab [volent dir, en contra] los altres patges del príncep que li diuen mal de Catalunya”²⁰.

Certament, no podem treure massa profit o conseqüències de la coratjosa conducta de Lluïset. Ara bé, el ventall de significats de la veu de *terra* no s’esgotava pas amb les accepcions –o situacions– tot just descrites. Contràriament, per a molts dels nostres memorialistes, sobretot si eren d’alt estament, i fins i tot per als juristes i tractadistes del període, *terra* també podia ser sinònim –i sovint o segons en quins contextos d’una manera prevalent o inequívoca, si no exclusiva– de Catalunya; i això, no sols en un sentit merament geogràfic –accepció, doncs, extralocal– sinó, sobretot, com a sinònim de la *Catalunya-persona* o d’una comunitat política o *res publica* distintivament catalana. És allò que expressa Lluís de Peguera en el seu tractat sobre les corts catalanes, l’objecte o funció de les quals no fóra –segons aquest jurista– sinó “tractar y disposar sobre lo stat y reformatio de la terra”; o més simplement, “lo bé y utilitat de la terra”²¹.

No és només l’argot del jurista. Quan el cavaller Frederic Despalau escriu que “la terra féu nou ambaxadós” en tal any o moment; o que *la terra* pretenia “que ningú [no] pot portar guarda sinó lo rey ho son llocti-

19. Salvador GALCERAN (ed.), *Dietari de la Fidelíssima Vila de Puigcerdà*, Barcelona, 1977. Sobre l’oposició camp-ciutat, Raymond WILLIAMS, *The Country and the City*, Londres, 1973.

20. Extret de Max CAHNER (ed.), *Epistolari del Renaixement*, València, 1978, v. II, p. 29.

21. Lluís de PEGUERA, *Pràctica, forma y stil de celebrar Corts Generals en Catalunya*, Barcelona, 1632 (hi ha ed. recent, a cura de Tomàs de Montagut, Madrid, 1998).

ment”, volia dir, en realitat, que la Diputació de Catalunya va fer nomenament d’un cert nombre de representants o que els diputats catalans s’oposaven a què ningú altre pogués dur escorta (*Desp*, 102, 172). De manera semblant, quan Jeroni Pujades parla, al seu dietari, de “los oficials... de la terra”, que no volen acatar la preeminència de “los oficials reals”, i de les “contencions y debats entre lo rey y la terra”, allò que vol dir, un cop més, és que hi ha hagut raons entre els diputats o els oficials de la Diputació de Catalunya i els del rei (*Puja*, I, 251; II, 59-60, 259). Per la seva banda, el cavaller Perot de Vilanova va encara més lluny, i no dubta de qualificar un greuge parlamentari particular (el rebuig per part del rei i els seus oficials d’un dissentiment presentat pels síndics de Perpinyà a les corts de 1564) com un “agravi fet a la terra” o “fet a Catalunya”. La raó és que l’actitud del rei i els seus oficials era –diu– “contra les llibertats y privilegis de aquella” (*Vila*, 53). Vet ací, doncs, la clau: la *terra*, a diferència de la *nació*, és una *persona imaginària*; però, sobretot, és la titular o dipositària d’uns drets o unes llibertats que no poden ser conculcats, i que defineixen o *identifiquen* el grup en qüestió. Es tracta, és clar, d’una identitat d’índole corporativa –i no pas nacionalista o ètnica– en la mesura que el grup es defineix o reconeix per uns drets o “privilegis” distintius –i no pas per cap tret cultural o d’altra mena– talment com un altre estament qualsevol. La *terra*, doncs, constitueix un agregat estamental peculiar; no és –no pot ser– una nació en el sentit nacionalista del terme, però és més, força més, que no pas una mera identitat gentilícia.

L’origen d’aquesta accepció remunta, sens dubte, a l’època medieval, i cal relacionar-la, si més no, amb l’anomenada territorialització del dret; un fenomen que té, de fet, una doble cara. D’una banda, l’emergència d’un *princeps terrae* i, per tant, d’un “rei d’Aragó” o d’un “Principat de Catalunya”, i no només d’un rei “dels aragonesos” o “dels catalans”; i de l’altra, l’emergència simultània o quasi d’una representació corporativa del regne o dels estaments, de manera que, d’ençà d’aleshores, la *terra* ja no és només la sola terra del rei²². És per això, també, que als dietaris de la Diputació de Catalunya dels anys 1452-1539 pot aparèixer, i fins i tot proliferar una mica més endavant, la noció derivada de “llibertats de la terra” (120a, 124b) o “lleis de la terra” (121a, 124a).

22. Jesús LALINDE, *Derecho histórico español*, Barcelona, 2a. ed., 1981, pp. 50-51

Passa gairebé el mateix amb la veu de *pàtria*. Perquè, tot i tenir una primera, i força perdurable –i fins i tot prou interclassista, si es pot dir així– accepció local –equivalent, en suma, a lloc de naixement o procedència, és a dir, com a sinònim de *nació*–, coneix també, i d'ençà de l'època medieval, una segona accepció inequívocament política i igualment associada amb les lleis o llibertats catalanes. Aquest és el sentit, si més no, dels clams de la Diputació catalana de mitjan segle XV, quan es revolta contra Joan II per “defensió de la pàtria e de les llibertats qui són ànima de aquella” o per tal que “sien servades les constitucions [i] privilegis de la pàtria”²³. Però no pas gens diferent és, naturalment, el sentit del mot entre els publicistes i protagonistes de la revolta catalana de 1640, que no dubten en definir els “patricis” o “bons catalans” (la paraula “patriotes” encara no existeix) com aquells que defensen les lleis o llibertats autòctones; perquè “los catalans –llegim– són molt zelosos de la guarda y observança de ellas... considerant que tenen gloriosa mort quant per defensar-las los ve, y al contrari, que patexen molt gran infàmia y ignominiosa nota de mals patricios si permeten llur inobservança... com sia aquest son gran blassó dels cathalans...”²⁴. En aquest sentit, doncs, la veu de *pàtria* no és massa diferent de l'accepció política del terme *terra*: en tots dos casos, les constitucions o llibertats no són només els ingredients essencials d'una *pàtria* o *terra* catalana, sinó que són, alhora, el fonament –se'n digui “blassò” o d'una altra manera– d'una *identitat* catalana –més enllà de la mera tautologia o accepció gentilícia del mot.

TERRA VERSUS PÀTRIA?

Certament, es pot adduir, si una accepció semblant podia ser gaire corrent o compartida. La noció de *pàtria* no era gens comuna en els escrits i memòries de la pagesia o menestralia; ni tan sols en el sentit local o de lloc natal. I per a molts d'aquests mateixos memorialistes, el primer –per bé que no pas únic– equivalent de la veu de *terra* era el de *gent* de la terra. Altrament, no va ser *Visca la terra*; el crit de guerra de la revolta campe-

23. Jaume SOBREQÜÉS, “Nació, nacionalisme, i ordre constitucional català durant la guerra civil del segle XV”, dins Actes del Segon Congrés Recerques, *Enfrontaments civils: postguerres i reconstruccions*, vol. I, Lleida, 2002, pp. 104-121 (cit., p. 116).

24. BASILI DE RUBI (ed.), *Les corts generals de Pau Claris*, Barcelona, 1976, pp. 346-347.

rola i popular de la primavera de 1640, i fins i tot de molts dels *segadors* que irromperen violentament en moltes ciutats catalanes, i que atacaren, en particular, les autoritats locals i la prohomenia urbana? Que el mot de *terra* hagi desaparegut oficialment de circulació el 1640 –talment com una consigna, i tant als dietaris de la Diputació catalana com en la publicística patrocinada per les institucions del Principat– no fa, segurament, sinó augmentar les sospites sobre la dissociació, si no antagonisme²⁵.

Tanmateix, potser no es tracta pas d'una veritable oposició. El mot de *pàtria*, en la seva accepció política, és tant insòlit a les memòries dels estaments privilegiats com a les de caràcter popular: res no en diuen els nostres Vilanova, Despalau, Saconomina, etc., ni fins i tot quan ens parlen dels conflictes entre “el rei i la terra”. Aquesta accepció de *pàtria*, doncs, tampoc no formava part del vocabulari de la gent d'alt estament. No sols això, sinó que, inicialment, tampoc no sembla formar part del vocabulari institucional, almenys si obviem algunes conjuntures excepcionals (com ara la Diputació de mitjan segle XV) o si ens refiem dels dietaris de la Generalitat cinc-centista, on el terme és pràcticament inèdit; a diferència de l'omnipresent veu de *terra*, gairebé sempre en la variant de “lleis de la terra”. És veritat que el terme de *pàtria* –i en aquesta accepció “legal”– comença a fer-se visible en els dietaris de la segona i tercera dècada del segle XVII (encara que sempre molt per sota de *terra*: 30 mencions contra 121, respectivament). Significativament, però, *pàtria* desbanca *terra* només d'ençà 1640 i en el decurs d'aquesta conflictiva dècada (una cinquantena de mencions contra una vintena)²⁶.

Ben mirat, doncs, *pàtria* potser no fóra sinó una versió peculiar o excepcional –d'arrel humanista, i més emotiva i galvanitzadora, com ara en la fórmula “morir per la pàtria” i altres derivats– de *terra*. I, per tant, la divisa de *Visca la pàtria!* no era, en essència, massa diferent de la de *Visca la terra!*. A fi de comptes, allò que es reclamava en tots dos casos (davant del comte-duc d'Olivares, davant dels soldats o allotjaments mili-

25. Eva SERRA, “Pròleg”, dins Jordi VIDAL, *Guerra dels Segadors i crisi social*, Barcelona, 1984, ho ha formulat així: “Per a les instàncies dirigents de la resistència, els addictes a la Monarquia hispànica són els desafectes a la pàtria; per als pagesos, els addictes a la Monarquia hispànica són els traïdors i rics... Per als primers, sembla que el país és la pàtria; per als segons, sembla, la terra” (p. 16).

26. Tot i que una i altra veu –tot s'ha de dir– restaran aclaparadorament arraconades per la volada que pren, al seu torn, la veu de *província*, que *sempre* havia volgut dir una comunitat distinta, amb les seves pròpies lleis, dins una monarquia composta.

tars; des de la Diputació o “des de sota”) era l’observança de les lleis o llibertats catalanes. Allò que era diferent, si de cas, era el *patriotisme* d’uns i d’altres; en part, perquè tal com ja féu notar Vilar mateix, les càrregues d’una guerra o ocupació “recauen principalment –i més immediatament– sobre l’element popular més que no pas sobre les minories dirigents”²⁷. Hom comprèn aleshores no sols el desgany, sinó el plany quasi cicero-nià, a més de “classista”, de molts patriotes de baix estament, com ara el nostre memorialista Miquel Parets, que conclou:

tot lo món és ple de enbalecos y de mentidas, que hi ha personas que es fan grans patritios y zeladors de la pàtria, y aquexos són los que li tiran més dret y procuran fer-la caura... (són) personas de les més granadas y... alguns del govern (...) pus no hi havia ningun català que servís a la pàtria per pura amor, sinó per sos propis interesos... y desdichada la terra que arriba (a) tan miserable estat... (II, 69v., 89).

En resum, es pot dir que –a diferència d’allò que suggereixen alguns historiadors contemporaneïstes, i força estudiosos del nacionalisme– “els catalans”, com a “comunitat imaginada”, no foren pas una creació *ex novo* dels nacionalistes o catalanistes del Vuit-cents. Si, a la Catalunya dels Àustria, no hi havia una (veritable) nació catalana –o si això no volia dir gran cosa, al capdavant–, sí que hi havia, en canvi, una identitat catalana que podia esdevenir, eventualment, l’epicentre dels conflictes polítics; sobretot, perquè aquesta identitat es definia en termes essencialment polítics abans que no pas ètnics o culturals. Ara bé, com, i de quina manera, es transformà –ben segur, que no pas linealment o directa– aquesta identitat antiga o secular –corporativa, en una paraula– en nacionalisme català, això, és clar, són figues d’un altre paner. Vull dir, que els qui tenen l’última paraula són o han de ser els historiadors de la Catalunya contemporània.

27. Pierre VILAR, “Ocupació i resistència durant la Guerra Gran i en temps de Napoleó”, dins ID., *Assaigs sobre la Catalunya del segle XVIII*, op. cit., p. 131.

APÈNDIX DE FONTS CITADES

- Angl*: Miquel Anglada, “Libra de memòria” (1612-1765), dins S. SOLER (ed.), *Memòries d’una família pagesa: els Anglada de Fonteta (segles XVII-XVIII)*, La Bisbal d’Empordà, 1994.
- Bell*: Francesc Bellsollell, “Libre de dèbits y crèdits...” (1713-1714), dins A. SIMON (ed.), *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva*, Barcelona, 1993, pp. 266-284.
- Desp*: Frederic Despalau, “Memòries” (1572-1601), dins A. SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, pp. 89-177.
- Dietaris de la Generalitat de Catalunya*, vol.s I (1411-1539) - VII (1656-1674)
- Gela*: Francesc Gelat, “Memòria y recort de mi...” (1687-1722), dins A. SIMON (ed.), *Pagesos, capellans i industrials de la Marina de la Selva*, Barcelona, 1993, pp. 51-98.
- Pare*: Miquel Parets, *De molts succesos que han sucseyt...* (1626-1660), Biblioteca Universitària de Barcelona, ms. 224-225
- Pasc*: Pere Pascual, “Libre de memòries de mi...” (1595-1644), dins A. SIMON i P. VILA (ed.), *Cròniques del Rosselló. Segles XVI-XVII*, Barcelona, 1998, pp. 41-126.
- Puig*: Bernat de Puigcarbó, “Memòria sia a mi” (c. 1579-1633), dins R. GINEBRA (ed.), *Guerra, pau i vida quotidiana en primera persona* (en premsa)
- Puja*: Jeroni Pujades, *Dietari* (1601-1630), ed. de J. M. CASAS HOMS, Barcelona, 1975-76 (4 vols.)
- Real*: Jeroni de Real, “Vàrias notícias y successos...” (1637-1680), dins J. BUSQUETS (ed.), *La Catalunya del Barroc vista des de Girona. La crònica de Jeroni de Real (1626-1683)*, Barcelona, 1994 (2 vols.), vol. II, pp. 9-495.
- Saco*: Jeroni Saconomina, “Algunes jornades i notas de cosas...”, dins A. SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, pp. 179-253.
- Sanz*: Joan Baptista Sanz, *Relació breu dels successos, segones intentions y locuras, que... se són fetas en la ciutat de Vich...* (1634-1641), ed. de J. GUDIOL a *La Veu del Montserrat*, vol. XXV (1902), pp. 1-96.

Vila: Perot de Vilanova, “Memòries per a sempre” (1551-1573), dins A. SIMON (ed.), *Cavallers i ciutadans a la Catalunya del Cinc-cents*, Barcelona, 1991, pp. 25-88.